

Atalar sözləri və tapmacalar kiçikyaşlı məktəblilərdə əqli tərbiyə vasitəsi kimi

Ayşən Kənan qızı Məmmədova

Bakı Qızlar Universiteti

E-mail: aysenmemmedova99@mail.com

Rəyçilər: p.ü.f.d. P.M. Həsənova,
p.ü.f.d. G.V. Sultanova

Açar sözlər: atalar sözləri, tapmaca, kiçik yaşlı məktəbli, əqli tərbiyə

Ключевые слова: пословицы, загадки, младший школьники, умственное воспитание

Key words: proverbs, riddles, young schoolchildren, mental education

V.A.Suxomlinskiyin dili ilə desək, əqli təhsil şagirdlərin bilik əldə etməsini təmin edən təhsil sisteminin ən vacib halqalarından biridir. Yetişməkdə olan nəsildə elmi dünyagörüşünün, idrak zehni yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasını təmin edir (3, s. 35). Kiçik məktəblilərdə zehni fəaliyyətə maraq oyatmaq və biliklərin praktikada tətbiq olunmasına daim ehtiyac vardır. Bu gün əqli tərbiyənin vəzifəsi təhsil fəaliyyətinin özünü təşkilini və özünü tənzimləməsini, məhsuldar (yaradıcı) düşünmə qabiliyyətlərinin inkişafını nəzərə alaraq şagird şəxsiyyətinin idrak ehtiyaclarını və maraqlarını həyata keçirməkdir. Kiçik məktəblilərdə əqli təhsilin əsas prinsipləri bunlardır:

- təhsil fəaliyyətinin davamlı xarakteri;
- şagirdlər tərəfindən intellektual məhsulun yaradılması;
- şagirdlərin özünü tanımaq, özünü tərbiyə etmək, özünü həyata keçirmək istəyində pedaqoji dəstək;
- şagirdlərin dizayn və tədqiqat fəaliyyətlərinin inkişafı (3, s. 62).

Şagirdlərin özünü tanımaq, özünü tərbiyə etmək və özünü dərk etmək istəklərinə dəstək vermək prinsipi folklorlarda da açıq şəkildə öz əksini tapmışdır. Xalq pedaqogikası, soruşmaqdan qorxmamaq və cəhalətdən utanmaq lazım olduğunu öyrədir. Azərbaycan xalq yaradıcılığında əqli tərbiyə vasitələri kimi tapmacalara, atalar sözləri və məsələlərə, həmçinin ənənələrə, bayramlara və adətlərə xüsusi rol verildiyi əmək fəaliyyəti və şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrini misal göstərmək olar.

Atalar sözləri qədim deyil, keçmiş deyil, xalqın canlı səsi kimidir. Xalq yaddaşında yalnız bu gün və sabah ehtiyac duyulacaqlarını saxlayır. Atalar sözləri bütün insanlar tərəfindən yaradılmışdır, buna görə də o, xalqın kollektiv fikrini ifadə edir. Misal üçün, “*Ağıllı düşmən nandan dostdan yaxşıdır*”, “*Dost yaman gündə tanınar*”, “*Çörək itirən, çörək tapmaz*”, “*Qorxaq öz kölgəsindən də qorxar*” və s. qeyd etmək olar. Burada insanların həyata verdiyi qiymət, həmçinin onların düşüncəsinə dair müşahidələr var. Fərdi zehnin yaratdığı uğurlu aforizmlər, əksəriyyətin fikrini ifadə etməsə, məşhurlaşaraq atalar sözlərinə çevrilə bilməz. Hər halda, milli versiya ilə fərdi müəllif versiyasının paralel, eyni zamanda mövcud olması mümkündür. Atalar sözləri yadda saxlamaq üçün əlverişli formaya malikdir və bu onun etnopedaqoji vasitə kimi əhəmiyyətini artırır.

Atalar sözləri möhkəm xatırlanır. Onların əzbərlənməsi sözlər, fərqli samitlər, qafiyələr, ritmlər, bəzən də çox bacarıqlı oyunla asanlaşdırılır. Bu vəziyyətdə şeir, müdrikliyin qorun-

ması və yayılması, idrak fəaliyyəti təcrübəsi, təhsili və nəticəsini - davranışı simulyasiya etmək kimi çıxış edir. Atalar sözlərinin son məqsədi həmişə təhsil olub, qədim zamanlardan pedaqoji vasitə kimi çıxış edib. O, bir tərəfdən pedaqoji fikir ehtiva edir, digər tərəfdən tərbiyəedici təsir göstərir, tərbiyəedici funksiyaları yerinə yetirir: xalqın fikirlərinə uyğun tərbiyəvi təsir vasitələrindən, metodlarından danışır, şəxsiyyətə xarakteroloji qiymət verirlər. Bu və ya digər şəkildə şəxsiyyəti formalaşdırma məqsədlərini təyin edən, təhsilə, özünütəhsil və yenidən təhsil çağırışına malik olan, müqəddəs vəzifələri bir növ yerinə yetirirlər.

Y.A. Komenski atalar sözü haqqında yaxşı demişdi: “Atalar sözü, birinin söyləndiyi, digərinin isə nəzərdə tutulduğu qısa və ağıllı ifadədir, yəni sözlər hansısa xarici fiziki, tanış obyektə bəhs edir, amma bütün bunlar işarədir” (2, s. 93). Bu ifadə atalar sözlərinin pedaqoji funksiyalarının tanınmasını və onlarda xalq yaradıcılığına xas olan müəyyən nümunələri nəzərə almağı ehtiva edir. Atalar sözləri ətrafdakı gerçəkləyə düşüncəsiz yanaşmağa icazə vermir, tanış obyektlərdə və hadisələrdə yeni fikir axtarmağı öyrədir, təhsilə və özünütərbiyəyə çağırır, qarşılıqlı təhsili təşviq edir və stimullaşdırır, qayğı göstərir. Yenidən təhsildə, cahillikdən biliyə doğru müəyyən hərəkət qaydası qurulur. Atalar sözlərində bir çox praktik material var: gündəlik məsləhətlər, işdəki istəklər, salamlar və s. Məsələn: “*Analı qızın özü böyüyər, anasız qızın sözü*”, “*Anasına bax qızını al, qırağına bax bezini*”, “*Yurddan çıxsan da, eldən çıxma*”, “*Eyibli öz eybini bilsə, başına kilim örtər*” və s.

Atalar sözünün ən çox yayılmış forması nəsihətlərdir. Pedaqoji baxımdan üç kateqoriyalı təlimatlar maraqlıdır:

— uşaqlara və gənclərə gözəl davranış qaydaları, o cümlədən gözəl davranış qaydaları öyrədən təlimlər;

— böyükləri layiqli davranışa çağıran təlimlər və nəhayət, pedaqoji təcrübənin ümumiləşdirilməsi olan təhsilin nəticələrini ifadə edən pedaqoji məsləhətləri özündə birləşdirən xüsusi təlimat (4, s. 48).

Atalar sözləri, uşaqların dünyaya gəlməsi, insanların həyatındakı yeri, tərbiyənin məqsədləri, vasitələri və üsulları, təşviq və cəza, təhsilin məzmunu, əmək və əxlaq tərbiyəsi, valideyn davranış xüsusiyyətlərinin irsi ilə bağlı pedaqoji fikirləri əks etdirir. Atalar sözlərində təhsil haqqında ictimai rəyin ifadə edilməsi xalq yaradıcılığı üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edir, çünki K.D. Uşinskinin inandığı kimi, təhsil haqqında ictimai rəyin olmadığı yerdə xalq təhsili yoxdur (3, s. 42). Atalar sözünə görə, müsbət və mənfi şəxsiyyət xüsusiyyətləri insanların davranış və xarakterinin hərtərəfli yaxşılaşmasını nəzərdə tutan tərbiyə məqsədləri kimi təqdim olunur. Eyni zamanda, bütün xalqların insan kamilliyinin sonsuzluğunu tanımaları diqqət çəkir. Hər bir insan, nə qədər mükəmməl olsa da, mükəmməlliyin daha yüksək pilləsinə qalxmağa cəhd edə bilər. Bu addım təkə insanı deyil, bəşəriyyəti də tərəqqiyə aparır. Bir çox atalar sözləri özünü inkişaf etdirmək üçün əsaslandırılmış çağırışlardır.

Atalar sözləri məzmununa görə müdrikdirlər, ağıllı, məqsədəuyğun, ustalıqla ifadə olunurlar. Onların əsas məqsədi hələ də əxlaq tərbiyəsidir. Ağıl, sanki gözəl və əxlaqlılar arasındadır, onların nəzarətindədir. Həyat ehtiyacları, tarixi və sosial şərtlər müdrik xalq aforizmlərini doğurdu. İnsan, daha ağıllı, şüurlu şəkildə əvvəlki mənəvi alış və ixtiraları dəstəkləyir, inkişaf etdirir. Bu səbəbdən hər bir nəsillə hazır formalar və janrlar tapır. Onların məzmununa nəsildən-nəslə əlavələr olunur və inkişaf etdirilir. Fərdi insan, ondan çox əvvəl yaradılmış formalar tərəfindən tutulur və həyat şərtləri ilə yaradıcılıq prosesində iştirak edir - qavrayış, yenidən düşünmə və ya yaradılış. İnsan ruhunun minilliklər boyu qazandığı uğurlar öz dəyərini saxlayır və hər hansı bir millətin xəzinəsi ümumbəşəri insanın mənəvi xəzinəsinə zənginləşdirir. Hal-hazırda keçmiş nəsillərin mənəvi mənimsəmələrinin inkişafında millətlərin övladları bəşəriyyəti

yətin övladları kimi çıxış edirlər.

Kiçikyaşlı məktəblilərin əqli tərbiyəsinin inkişafında tapmacaların rolu böyükdür. Bu folklor nümunələri uşağı özü də bilmədən düşünməyə vadar edir, onda fikirləşmək bacarığını formalaşdırır. Uşağın əqli inkişafında bu prosesin mühüm rolu vardır. Düşünməyi bacarmayan uşaq gələcəkdə əzbərçiliyə meyilli olur, mexaniki hafizənin güclü olması onda lüzumsuz təlim əməyinə daha çox qüvvə sərf etməyə bilər. Nəticədə isə uşaq gələcəkdə təlim fəaliyyətindən bezər, imtina edə bilər (1, s. 34). Tapmacalar ağıllı, yüksək poetikdir, çoxları əxlaqi fikir daşıyır. Buna görə zehni, estetik və əxlaqi tərbiyəyə təsir göstərir. Qədim dövrlərdə yəqin ki, bütün bu funksiyaları az-çox bərabər yerinə yetirirdilər. Ancaq sonradan əqli tərbiyə onlarda dominant prinsipə çevrildi.

Tapmacalar məktəblilərin təfəkkürünü inkişaf etdirmək, ətrafdakı reallığın müxtəlif sahələrindən olan obyektləri və hadisələri təhlil etməyi öyrətmək üçün hazırlanmışdır. Üstəlik, eyni fenomen haqqında çoxlu tapmacaların olması obyektin hərtərəfli təsvirini verməyə imkan verdi. Ancaq əqli təhsildə tapmacaların əhəmiyyəti təfəkkürün inkişafı ilə tükənməkdən çox uzaqdır, həm də zehni insan həyatının ən müxtəlif sahələrindən olan təbiət və biliklər haqqında məlumatlarla zənginləşdirir. Məsələn:

*Dəyirmanə dən gəldi,
Durun görün kim gəldi.
Toxunmamış çuvalda
Üyünməmiş un gəldi.*

Cavabı: iydə.

Əqli tərbiyədə tapmacaların istifadəsi, təbiət və insan cəmiyyəti haqqında bütün məlumatların uşaq tərəfindən aktiv zehni fəaliyyət prosesində əldə edilməsi baxımından dəyərlidir. Tapmacalarda olan şəxs haqqında məlumatlar müxtəlifdir. Burada müəyyən sistem var: bütövlükdə insan haqqında bir çox tapmacalar var, uşaq haqqında tapmacalar var, sonra ayrı-ayrı insan orqanları haqqında tapmacalar, insan bədəninin hissələri və orqanları haqqında: beyin, gözlər, dişlər, ürək və s. haqqında bütövün hissələri olaraq əks olunur:

*O yanı çəpər,
Bu yanı çəpər
İçində atlı çapar.*

Cavabı: göz.

Beləliklə, tapmacalar uşağın düşünməsini həm analiz, həm də sintez məqsədi daşıyır ki, bu da uşaqlara hissələrini təxmin edərkən bütünü gözdən itirməməyi öyrədir. Adətən cismin bir hissəsi ilə bağlı müstəqil tapmacalar bütöv obyekt haqqında tapmacada adlandırılan işarələri təkrarlamırdı. Hissələrinin qarşılıqlı təsirindən asılı olaraq eyni mövzulara bu cür çəxtərəfli yanaşma uşaqlarda yaradıcı düşüncənin inkişafına kömək etdi. Düşüncə və yaddaşın inkişafı, zehnin biliklə zənginləşməsi tapmacaların əsas məqsədidir. Ancaq tapmacaların əhəmiyyəti bununla məhdudlaşmır. Tapmacalar uşaqların zehni və şəxsiyyətinin digər xüsusiyyətlərinin formalaşmasına töhfə verən bu cür biliklərlə zənginləşdirir (4, s. 118).

Məqalənin aktuallığı. Təhsildə etnopedaqoji ənənələrin rolu bir qədər azalmışdır, lakin tapmacalar, atalar sözləri kimi folklor nümunələrindən istifadə müasir məktəb təhsil üçün aktual olaraq qalır. Nitq bacarıqlarının formalaşması problemi ibtidai siniflərdə aktualdır. Məhz

bu dövrdə uşaqlar şifahi və yazılı ədəbi dilin normalarına yiyələnməyə, nitqin məqsəd və məzmununa uyğun olaraq müxtəlif ünsiyyət şəraitində dil vasitələrindən istifadə etməyi öyrənməyə başlayırlar. Təlim prosesində folklor nümunələrinin, xüsusilə atalar sözləri və tapmacaların tədrisinin aktuallığı danılmazdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə atalar sözləri və tapmacalar kiçikyaşlı məktəblilərdə əqli tərbiyə vasitəsi kimi araşdırılmışdır. Tapmacalar hər bir söz haqqında diqqətlə düşünməyə, onları başqa sözlərlə müqayisə etməyə, onlarda oxşarlıq və fərqlər tapmağa vadar edir. Tapmacalar maraq doğurur, həm tapmacaların özünü tapma prosesi, həm də intellektual vəziyyətin nəticəsidir. Atalar sözləri ilə işləyərkən şagirdlər onları müəyyən mövzu ilə əlaqələndirməyi öyrənirlər, savadlılıq artır, şagirdlərin təfəkkürü inkişaf edir və qrammatikanın daha yaxşı mənimsənilməsinə, habelə əqli tərbiyə zamanı kömək edir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən orta ixtisas və orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar, eləcə də məktəbəqədər tədris müəssisələrinin tərbiyəçiləri və valideynlər istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Həsənova P. Folklor nümunələri əsasında uşaqlarda mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılması. Bakı, 2021.
2. Вдовиченко В.М., Ковальчук Т.А. Человек и мир: учеб. пособие для 3 кл. Мн., 2012.
3. В.А.Сухомлинский об умственном воспитании / сост. и авт. вступ. ст. М. И. Мухин. К., 1983.
4. Трафимова Г.В., Трафисомв С.А. Человек и мир: учеб. пособие для 2 кл. Мн., 2017.

А.К. Мамедова

Пословицы и загадки как средство умственного воспитания младших школьников

Резюме

В статье рассматриваются пословицы и загадки как средство умственного воспитания младших школьников. Загадки заставляют внимательно обдумывать каждое слово, сравнивать их с другими словами и находить в них сходства и различия. Загадки интересны как в процессе поиска самих загадок, так и в результате интеллектуальной ситуации. Работая с пословицами, учащиеся учатся связывать их с определенной темой, повышают грамотность, развивают мышление учащихся и помогают им лучше усваивать грамматику, а также развивать умственные способности.

A.K. Mammadova

**Proverbs and riddles as a means of mental
education in young schoolchildren**

Summary

The article examines proverbs and riddles as a means of mental education in young schoolchildren. Riddles make you think carefully about each word, compare them with other words, and find similarities and differences in them. Riddles are interesting, both as a process of finding the riddles themselves and as a result of the intellectual situation. When working with proverbs, students learn to relate them to a particular topic, increase literacy, develop students' thinking, and help them better master grammar, as well as mental development.

Redaksiyaya daxil olub: 20.10.2021